

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 02.05.2024 ✓Accepted/Kabul: 18.07.2024

DOI:10.30794/pausbed.1477109

Research Article/Araştırma Makalesi

Üşenmez, Ö. (2024). "Tahrir'den El-Sisi'ye: Mısır Devrimi Neden Başarısız Oldu?", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 64, ss. 339-352.

TAHRİR'DEN EL-SİSİ'YE: MISIR DEVRİMİ NEDEN BAŞARISIZ OLDU?

Özgür ÜŞENMEZ*

Öz

Mısır Devrimi, Ocak 2011'de büyük umutlarla başlayıp 30 yıllık otoriter Mübarek yönetimini devirmiştir. Sonrasında ise Müslüman Kardeşler idaresi altında ilk sivil yönetim denemesinin hayal kırıklığı ve 2013 Temmuz'da El-Sisi önderliğindeki ordu darbesi ile daha despotik bir rejimle sonuçlanmıştır. Bu makalede, devrimin başarısızlık sebepleri irdelenirken oryantalist ve elitist teoriler, ordunun ve Mısır siyasi elitinin devrimci gruplar karşısında çok güçlü olması ve başkaldıranların liberal demokrasiyi hedeflememeleri gibi eksikliklerden bahsedilmiştir. Gözden kaçan durum ise Gramscici bir teorik arka planla, son kırk yıllık Mısır tarihinin evriminde neo-liberalizmin ve onun yarattığı toplumsal ve siyasi yıkımın devrimin başarısızlığındaki önemli rolüdür. Burada iddia odur ki 2011 sonrası gelişen süreçte devrimci gruplar, Mısır'daki neo-liberal geçmiş ve kurumlarla yeterince hesaplaşmamış ve bu iktisadi, sosyal temel üzerine yeni bir toplum inşa etmeye kalkmışlardır. Müslüman Kardeşler Hükümeti İslami ve kültürel düzen eleştirisini öne çıkarırken seküler muhaliflerse ordunun iktisadi hayattaki belirleyici rolünü iskalamışlardır. İşte bu sebeplerle aslında sıradan bir subay sayılabilecek El-Sisi otoriter yönetimin restorasyonunu sağlayabilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Mısır, 2011 Devrimi, Otoriteryanizm, El-Sisi, Neoliberalizm .*

FROM TAHRİR TO EL-SİSİ: WHY THE EGYPTIAN REVOLUTION FAILED

Abstract

Egyptian revolution, which started with great optimism regarding country's future, after toppling 30 years long Mubarak regime and experiencing disappointments with first civil administration under Muslim brotherhood government, ended up with the restoration of authoritarianism as a result of a military coup. In this article when delving into the reasons of revolution's failures, orientalist and elitist theories argued that main issues of failure revolved around the immutable power of the army and political elites over resurrecting masses and lack of general faith in the country regarding the creation of a liberal democratic order. What was missing is, from a Gramscian background, important role that neoliberalism and its destructiveness over social and political life in the last four decades of Egypt, played. In here my basic idea is that after 2011 uprising, revolutionary groups could not settle accounts with neoliberal past and its institutions. Then, on that misconstrued basis, they tried to build a new order. While the Muslim brotherhood government criticized the establishment in terms of religion and cultural values, secular opposition missed the determining role of the army within the economic affairs of the country. Due to these reasons, El-Sisi, seems like an ordinary officer, was able to ensure the restoration of authoritarian rule in Egypt.

Keywords: *Egypt, 2011 Revolution, Authoritarianism, El-Sisi, Neoliberalism.*

*Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İngilizce Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü İSTANBUL.
e-posta: ozgur.usenmez@marmara.edu.tr, (<http://orcid.org/0000-0002-7420-5426>)

GİRİŞ

Mısır'ın Tahrir Meydanı'ndaki halk ayaklanması, 25 Ocak 2011'de başladığı zaman 30 yıldır süren Mübarek diktatörlüğüne son vermek için toplumun birçok kesiminden kitleler sokağa dökülmüştür. Fakat meydanlardaki o coşku, ilk önce Mörşi liderliğindeki Müslüman Kardeşler ile başarısız demokratik geçiş hükûmeti deneyimi, ardından ise devrim sürecini baştan beri manipüle eden ordunun fırsatını bulduğunda El-Sisi aracılığıyla iktidarı tamamen ele geçirmesi ile azalmıştır. Bütün bunlar, meydanları daha iyi bir gelecek umuduyla dolduran geniş halk kesimlerinde hayal kırıklığı yaşanmasına sebep olmuştur.

Süreç sonunda Fransız Devrimi'ndeki Termidor gibi eski devlet yapısını temsil eden güçler, tekrar karar alma mekanizmalarında hâkim güç hâline gelmişlerdir. Termidor, dönem olarak 1790'larda Fransa'da Jakobenler ve Robespierre'in radikal devrim ajandasının muhafazakâr güçler ve Fransız burjuvazisi tarafından tersine çevrilerek âdeta eski rejimin hâkimiyetinin devlet iktidarında restore edilmesini tasvir etmiştir.

Bu devrimin coşkulu anlarındaki iki an, temel dönüm noktaları olarak tespit edilebilir. İlki, muhalif göstericilerin İskenderiye'de Mısır istihbaratının binasını kuşattıkları zaman onlarca yıldır saklı kalan birçok olayı aydınlatma ve devlet iktidarının çözülmesinde önemli rol oynayabilecek bir fırsatı, ordu görevlilerinin inisiyatifine bırakarak kaçırmalarıydı. İkincisi ise Mürsi yönetimindeki Müslüman Kardeşler Hükûmeti'nin 2013'deki kendisine muhalif gösteriler karşısında sağduyulu erken seçim önerilerini reddederek yeni sistemi daha sağlamlaştırabilecek bir uzlaşmaya yanaşmayıp orduya darbe fırsatı için zemin hazırlamasıydı. Bu gelişmelerde ilk olarak halkın daha fazla demokrasi, adalet ve eşitsizliklere karşı talepleri, Müslüman Kardeşler yönetiminin baştan itibaren eski rejimin güçlü unsurlarına karşı ikircikli tutumu ile hedefinden sapmıştır. Ayrıca süreç boyunca muhalif güçlerin momentumunu her zaman düzen sınırları içinde tutmaya çalışan ordunun da fırsattan istifade edip yönetime el koyması ile devrimin talepleri tamamen etkisizleşmiştir. El-Sisi yönetimiyle eski rejim pekiştirilmiş olurken birçok araştırmacı ve farklı teorisyen, devrimin neden başarısız olduğu üzerine değişik açıklamalar yapmıştır. İşte bu araştırmanın temel amacı da geçmiş 10 yıllık süreci geriye dönük olarak değerlendirip bu başarısızlığın arkasındaki sebepleri irdelemektir.

Makalede öncelikle Mısır Devrimi'nin neden başarısız olduğuna dair yaygın teorilerin ve yazarların bakış açısı özetlenmiş daha sonra ise Gramsci'nin hegemonya kavramı üzerinden gelişmelerin nasıl farklı bir bakış açısıyla ele alınması gerektiği irdelenmiştir. İkinci olarak Mısır'daki devlet-toplum ilişkileri ve Mısır ekonomi politisinin tarihsel bir incelemesi ile neo-liberal pratiklere neyin zemin hazırladığı üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde 1980'li yıllar ve Mübarek döneminde yaygınlaşan neo-liberalizmin yarattığı toplumsal sonuçlar ve bu süreçte palazlanan farklı sermaye gruplarının devlet bürokrasisi ile ilişkileri ele alınmıştır. Bu dönem, ayrıca 2011 devriminin koşullarının da hazırlayıcısıdır. Son olarak ise 2011 sonrası devrimin ve önde gelen grupların yaşadıkları çelişkiler, iç çatışmalar ve ordu ile ilişkileri ele alınmış, devrimin başarısızlık sebepleri ve El-Sisi'nin yükselişini hazırlayan süreç tartışılmıştır.

Sonuç olarak bu makalede, Mısır'da 2011'de başlayan fakat 2013 sonrası Sisi önderliğinde ordunun hükûmete el koyması ile sonuçlanan devrim sürecinin başarısızlığının temel sebebi olarak ne oryantalistlerin Mısır halkını pasif, hedefsiz ve etkisiz yığın olarak gördükleri karakter özellikleri ne de elitist teorilerin vurgu yaptığı ordu ve bürokrasinin çok güçlü olması ve siyasi elitlerin yetersizliği tezi benimsenecektir. Buradaki iddia, (bize göre devrimin başarısız olmasının en büyük sebepleri) 40 yılı aşkın süredir Mısır'ı ulusal ve uluslararası alanda bir cendereye sokmuş neo-liberal sosyo-ekonomik ilişkilerin o süreçte yarattığı yıkımla, bunun işçi sınıfında açtığı bölünme ve tahribatlarla yeterince hesaplaşmamasıdır. En önemlisi de devrimi gerçekleştiren kitlelerin önlerine bu 40 yıllık bilançonun sorumlusu ekonomik düzeni değiştirmeyi hedef olarak koymamasıdır.

1. DEĞİŞİK TEORİLERLE MISIR DEVRİMİ

Bu konuda öne çıkan teorilerden biri, baştan itibaren tek amaç liberal bir demokrasinin tesisini ve kitlelerin tek hedefi buymuş gibi liberal bir sistemin inşa edilememesinin temel başarısızlık kaynağı olduğu yönündeki görüştür. Bunlara göre temel zafiyet özellikle seküler ve İslamcı güçlerin gösteriler ve seçim süreçlerinde ortak bir

demokrasi bloğu meydana getirememeleriydi. *DC Arab Center*'dan Al-Anani, bu konuyu özellikle vurgulamıştır, çünkü ordu yeni demokrasi deneyimini temsil eden güçlere karşı gerek organizasyon gerekse de siyasi tecrübe olarak çok ilerideydi. Ayrıca elitler denebilecek, eski yönetime yakın zenginler de çıkarlarının tehdit edilmemesi konusunda oldukça hassastı. Bu konuda azımsanamayacak bir desteğin de Körfez monarşilerinden geldiği iddia ediliyordu (Al-Annani, 2021).

Bu konudaki geniş çerçeveli bir araştırmada, *Project on Middle East Democracy* farklı alanlardan aktivist ve akademisyenlere devrimin başarısızlığının sebeplerini sorduğu zaman Oberlin Kolej'inden Zeineb Abul-Magd, a) Askerlerin gerek ekonomik gerekse de siyasi yapıdaki on yıllardır gelen örgütlü güçlerini, b) Devrim sonrası ayakta kalmış tek düzenli silahlı güç olarak ortaya çıkmalarını c) Muhalefet güçlerinin de onlara karşı sağlam bir tutum sergileyememelerini, kökten dönüşümleri engelleyen en önemli faktörler olarak sıralamıştır (AbuMagd, 2020). Bir başka uzman, Nagwar Alashwal ise muhalif aktörlerin sistemli bir geçiş süreci üzerinde uzlaşmalarının özellikle devrim sonrası gücün nasıl paylaşılacağı, siyasi rekabetin kuralları ve demokratik bir sistemin olası kurumlarının nasıl oluşturulacağı konularının belirsizliğinin bir dezavantaj yarattığını belirtmiştir (Alashwal,2020). *Rutgers Üniversitesinden* Sahar Aziz, aynı konuda bağımsız ve geçmiş dönemden hesap sorabilecek kurumların oluşturulamamasının geçmiş düzenin köklü kuvvetleri olan yargı, askerî-sivil bürokraside şüphe uyandırdığını ve bu unsurların geçiş döneminde ordu yanlısı bir safta yer almalarına yol açtığını iddia etmiştir (Aziz, 2020).

Dartmouth Kolejinden Ezzedine Fishere'ye göre ise Mısır, yapısal olarak çeşitli zayıflık ve eksikliklerden malul bir ülkedir. Bunların başlıcaları; zayıf sivil toplum, uzlaşmayan siyasi elitler, aşırı güçlü ordu ve dış yardıma muhtaç bir ekonomiydi. Muhalif kuvvetler de devrim sürecinde birbirlerini ekarte etmeye çalışırken ordu ile ikircikli ittifaklar kurmuşlardır. Sol ve seküler güçler ordunun sekülerizme yakınlığından, Müslüman Kardeşler ise aynı kurumun muhafazakârlık ve milliyetçiliğinden medet ummuşlardır (Fishere, 2020). *Brookings'den* Shadi Hamid ve Michael Hanna'ya göre ise ordunun Mısır tarihindeki rolü iyi analiz edilmediği ve herkesin bu kuruma dair bir pozitif inancı olduğu için dış güçler sayılabilecek ABD, S. Arabistan, BAE gibi aktörler de ordunun anti-demokratik davranışlarına cevaz vermiştir (Hamid, 2020), (Hanna, 2020).

Bu konuda fikir yürüten diğer bir yazar G. Amin ise 2013'de yazdığı "Mısır Devrimi'ne Ne Oldu?" kitabında, başarısızlıkta esas faktör olarak 1952-1967 arası dönemde elde edilmiş olan ekonomik ve siyasi bağımsızlığın, Sadat ve Mübarek dönemlerinde giderek aşınmasıyla, ABD ve İsrail gibi dış güçlerin Mısır'ın iç işlerine karışma ve etkileme gücünün devrimi sekteye uğrattığını iddia etmiştir. Bu güçlerin bu kadar etkin olmalarını 1967 sonrası dışı açılma ve ekonomik liberalizasyona bağlasa da Amin'in açıklamaları bir tür komplo teorisi çerçevesinde kalmaktadır (Amin,2013). Çünkü söz konusu açıklamalar Mısır içindeki başta ordu ve toplumsal güçlerin birbirleriyle ilişkileri konusunda yeterince açıklayıcı olamamaktadır. Son olarak, Mısır Devrimi'nin başarısızlığına dair A. Khlebnikov, yukarıda özetlenen görüşlere paralel, ordunun aşırı güçlü ve politik olmasının başat sebep olarak devrimi sekteye uğrattığını iddia etmiştir. Khlebnikov'a göre demokratik bir düzene geçiş için elitler arasında da anlaşılmış bir yol haritası olmaması da ayrı bir sebeptir. Yazar, elitlerin mevcut devlet yapısından hâlâ ümitlerini kesmediklerini söylemiştir. Ayrıca Mısır'da yerleşik arkaik toplumsal düzen ve zayıf sivil güçler bu yerleşik kurumların egemenliğini yeterince sarsamamıştı. Khlebnikov, bu argümanlarına destek olarak Bellin ve Goldstone'un devletin baskıcı güçlerinin herhangi bir toplumsal değişimi önleyeceğine dair yazdıklarını öne çıkarmaktadır. Yani, Mısır 'da Tahrir Gösterileri sıradan bir ayaklanma olarak kalmış ve devrim sıfatını hak edebilecek derecede üst düzey değişimlere yol açamamıştır (Khlebnikov, 2016: 88-117).

Yukarıda bahsedilen görüşlerde genel anlamda Orta Doğu halklarının siyasi değişim konusunda pasif ve güçsüz kaldıkları yargısı vardır. Örneğin Stanley Kurtz, 2011'de Arap sokaklarına dökülen kitlelerin daha liberal bir demokrasi inşası konusunda bir istekleri olmadığını ve yeni popüler bir otokrasiye zemin hazırladıklarını iddia etmiştir (Kurtz, 2011). Paralel bir görüşle 1892'de İngiliz koloni yöneticisi Milner, Mısırlıları edilgen, iyi niyetli köleler olarak nitelerken 1919 'da İngiliz komiser Thomas Rusell, ayaklanan Mısırlıları tehlikeli ve uluyan tekensiz adamlar olarak tasvir etmiştir (Milner, 2002: 178) (Seth, 1966:144). Edward Said'e göre de oryantalist yazında Arap Sokağı önemi olmayan, yüzeysel ve insan altı kategoride varlıklar olarak betimlenmiştir (Marfleet 2016: 20). Bu minvalde yazar B. Lewis de Arap kitlelerini tanımlarken Batı'nın medeni değerlerinden uzak, kendi politik hedeflerini ifade edemeyen kızgın ve öfkeli bir yığın ifadelerini kullanmıştır (Lewis, 2006: 7)

Bu tür genel geçer ön yargılar aslında Said'in bahsettiği oryantalizmin iyi ve gelişmiş olan ne varsa Batı'ya atfedilen fakat geri kalmış, şiddet ve yoksunluk içeren ne varsa Doğu'ya yamayan anlatılardan çok da farklı değildir. O hâlde, bütün bu açıklamaların aksine, devrimin tek amacını seçimli liberal demokrasi ve elitlerin uzlaşmalarına indirgemenen, devrimin hangi tarihsel şartlarda gerçekleştiğini ve başat aktörlerin içinde buldukları özgün maddi ve sosyal koşulları spesifik olarak analiz edecek bir teorik bakışa ihtiyaç vardır. Bu çalışmada kullanılan neo-Gramscian ekonomi politik teorisi ve hegemonya kavramı da Mısır'daki devrimin neden başarısızlığa uğradığını açıklarken, sadece 2011-13 arasındaki süreci değil, Mısır toplumunu bu noktaya sürükleyen başta neo-liberal kapitalizm olmak üzere ulusal ve uluslararası faktörleri de incelemektedir.

Tarihsel özgünlüğü olan 2011 Mısır Devrimi'nin başarısızlığı, ülkeyi son 35 yılında etkisi altına almış neo-liberal sosyo-ekonomik hegemonyanın yol açtığı sonuçlar ve değişimler göz önünde bulundurulmadan açıklanamaz. Hegemonya kavramı geniş tabiriyle birey, toplumsal grup veya devletin başka kesimler üzerinde uyguladığı yönlendirici üstünlük olarak tarif edilebilir (Yetiş, 2015:87). İtalyan düşünür Gramsci ise bu kavramsallaştırmayı derinleştirerek hegemonyanın sınıfsal iktidar ilişkilerinin yeniden üretiminde oynadığı rol üzerinde durur. Gramsci, hegemonya kavramının içeriğini incelerken bu olgunun zor ve rızayı diyalektik olarak birleştirerek siyasi ve sosyal ilişkileri yeniden ürettiğini anlatmıştır. Ayrıca bir toplumsal hegemonyadan bahsedebilmek için egemen sınıfın ekonomik alandaki üstünlüğünün kültür, dil, din, siyaset, iletişim gibi alanlarda da pekiştirilmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Yani tarihsel bir blok oluşturulmalıdır. Bu bloğun oluşturulmasında genellikle hegemonya inşasına talip sınıflar süreç içinde diğer sınıflarla etkileşime ve mücadeleye girdikleri zaman ideolojik ve ekonomik manada kendi projeleri içinde diğer sınıfların da çıkarlarını gözetecek bir liderlik tasarlarlar (Ohare&Nowell-Smith,2005:216-276).

Gramsci'nin hegemonya analizinde, bu alt sınıf çıkarlarının içerilme projesinin sebebi, toplumda hegemonik anlayış inşasında esas mücadelenin, sıradan insanlar düzeyinde, onların yaşam pratiklerini belirleyen ortak sağduyunun oluşturulması esnasında geçmesidir. Bu karşılıklı sınıf mücadelelerine ve etkileşimlerine açık hegemonya alanı, Gramsci'de ucu açık bir süreç olduğundan alt sınıfların kaygıları görmezden gelinemez (Gramsci, 1973:47). Bir sınıfın hegemonik önderliği salt kendi ekonomik sınıf çıkarlarını aşmalı ve diğer sınıflara da liderlik yapabilecek politik bir kurumsal örgütlenmeye dönüşmelidir ki tarihsel bloğun inşası tamamlanabilsin.

Hegemonyanın sürdürülemediği durumlarda, ekonomik ve siyasi ortamda özellikle yönetilen sınıfların artık mevcut statükoya rıza göstermediği ve sistemin politik ve iktisadi kurumlarında aşınmanın belirginleştiği hâllerde hegemonik gücün toptan kaybedeceği savı yanlıştır. Gramsci'ye göre alınacak yeni tedbirlerle eski hegemonik gücün başka bir kimlikte restorasyonu da mümkündür. Ayrıca iki hegemonik güç veya sınıfın yenişemediği durumlarda Gramsci'nin sezarizm dediği veya bonapartist çözüm olarak adlandırılacak iki gücün üstünde siyaseten onlardan bağımsızmış gibi görünen karizmatik bir liderlik altında da eski düzen yapay değişikliklerle devam edebilir (Gramsci, 1973).

Bu çalışmanın iddiası, Mısır özelinde devrimin başarısızlığının nedenleri incelenirken ülkede yaşanan son 40 yıllık neo-liberal deneyimin uluslararası bağlantıları incelenmeden sürecin tam anlaşılacağıdır. Bu noktada da ülke içindeki üretim ilişkileri ve bunların egemen devlet yapısındaki önemli değişiklikleri etkileme kapasitesi göz önünde bulundurulursa Gramsci'nin argümanlarını uluslararası alana en iyi uyarlayan R. Cox'un, hegemonyanın dünya sistemi açısından gelişimini irdelediği teorisi, söz konusu uluslararası bağlantıyı sağlamada öne çıkar. R. Cox'a göre uluslararası alanda büyük devletler ve etkin sınıflar kendi ülkelerinde tesis ettikleri hegemonik ilişkileri dünya çapına yaymak için birtakım uluslararası ittifak ve mücadelelere girerler (Cox, 1993: 53). Mısır'daki neo-liberalizmin gelişimi ile ABD ve Batı ittifakının uluslararası alanda neo-liberal kapitalizmi yaygınlaştırmaya çalıştığı dönem aynı tarihsel periyoda denk gelmektedir.

2. MISIR'DA DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİ

Mısır'daki devlet-toplum ilişkisine tarihsel olarak bakılacak olursa kolonyal politikalar ve feodal elitlerin geniş halk kitlelerini sömüren toprak rantına dayalı düzenleri, bölüşüm ve siyasi ilişkilerin eşitsizliğine paralel halktan uzak bir devlet yapılanmasını ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle milliyetçilik ve ulus devlet kavramları da kolonyal otorite gibi Mısır'a dışardan ithal edilmiş kavramlardır. Mısır'da Osmanlı döneminden kalan toprak sahipliği ve çiftçi ilişkileri, devlet kurumlarının nüfusun çoğunun yaşadığı üretim ilişkilerinden görece uzak bir şekilde

oluşmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıl sonrası bozulan (fetihlerin ve yeni toprak kazanımlarının durması) tarımsal üretim vergisine dayalı ve çiftçilerin görece özerkliğini sağlayan üretim altyapısı Mısır gibi yerlerde giderek Avrupa'daki derebeylik sistemini çağrıştıran bir görünüme bürünmüş ve çiftçilerin sömürülmesi artmıştır. M. Ali hanedanlığı ve İngiliz denetimindeki krallık da bu ilişkileri temelden değiştirmemiş sadece üretim ve ticaret alanlarında tercihleri farklılaştırmışlardır. 1919'da başlayan ve İngiliz egemenliğini görece sınırlayan milliyetçi dalganın lideri efendiya elitleri de yabancı toprak ve endüstri sahipliğine karşı çıkarken Mısırlı elitlerin dayandığı toprak ve sanayideki eşitsiz, adil olmayan üretim ve bölüşüm ilişkilerine sessiz kalmışlardır. 1952 Özgür Subaylar Darbesi ile ekonomik ve siyasi anlamda bir devrim gerçekleşmiş, Mısır geleneksel ve kolonyal elitlerin özellikle tarım ve sanayideki egemenliklerini kırmıştır (Beinin,1998; Beinin, 2001).

Modernizasyonun ulus devletin inşası ile gerçekleşebileceğine inanan yerli efendiya elitlerinin ve Müslüman bir toplumun istese de modern bir ülke inşa edemeyeceğini iddia eden oryantalistlerin aksine Mısır, melez bir kurumsal özellik göstererek ulus devlet ve kurumlarını 1950-60'larda oluşturmayı başarmıştır (Zubaida, 2009). Fakat bu inşa sürecinde toplumun katılımı ve sivil siyaset inisiyatiflerinin çok sınırlı olması öncülüğü asker-sivil bürokrasiye bırakmıştır. Bağımlılık teorisi yazarlarının iddia ettiği gibi yapısal olarak ortaya çıkan devlet, Batı'dakinden baskıcı ve otoriterdi ve üstelik ülkenin üretimini dış pazara bağımlı şekilde geliştirmiştir (Lengyel,1974: 121-125). 1952 sonrası kurulan devlet ve üretim ilişkileri ordu bürokrasisini, ideoloji olarak Arap milliyetçiliğini, sınıflar üstü ve tartışılmaz bir unsura dönüştürmüştür (Hourani,2013). Arap sosyalizmi ise retorik olarak elitlere karşı bir mevzi olarak savunulsa da ne gerçek çiftçi ve işçi hareketine dayanmış ne de işçi sınıfı temsilcilerinin bağımsız örgütlenmelerine izin verilmiştir. Sosyalizm âdetta sınıflar üstü bir kavram olarak ele alınıp sömürü ilişkileri, elitler ve geniş halk kitleleri arasındaki üretim ve bölüşüm ilişkilerinin doğasından çok elitlerin tüketim kültürünün bir eleştirisi ile sınırlandırılmıştır (Üşenmez, 2016: 812).

Ortaya çıkan devletçi ekonomi, feodal toprak ağalarının ve dışa bağımlı ticaret erbabının egemenliklerini törpülese de daha eşit ilişki biçimlerini tabandan garanti altına alacak ve bölüşüm ilişkilerindeki demokratikleşmeyi siyasi alana da yansıtacak bir kurumsallık oluşturamamıştır. Nitekim Anwar Sadat zamanında hükûmetin ABD yanlısı askerî ve politik manevralarının yanı sıra hızla neo-liberal özelleştirmeci politikaları dillendirmesi de bu politik kurumsallaşma eksikliğinin en büyük kanıtıdır.

3. SEDAT ve NEO-LİBERALİZME GEÇİŞ

Nasirizm de diyebileceğimiz Cemal Abdül Nasır'ın liderliğinde Mısır'ın tarihini ve siyasetini 1952'den günümüze etkileyen ideoloji ve düşünce bütünü hakkında bir hatırlatma yaparsak. İlk olarak Nasır yönetimi anti-kolonizasyon döneminde Arap kitlelerini ve Afrika'yı ulusal bağımsızlık ve emperyalizm karşıtı bir söylem ile peşinden sürüklemiş ve Süveyş kanalının kamulaştırılması ile Mısır toplumunda Arap milliyetçiliğinin yegâne sembolü haline gelmiştir. Gramsci bir hegemonya anlayışı üzerinden yaklaşıldığında, Nasır'ın Arap Sosyalist Birliği Partisi, geçmişin feodal, Batı'ya bağımlı ekonomik ve siyasi yapılarına savaş açarak sivil-asker bürokrasinin egemenliğinde otoriter fakat ekonomik bölüşüm konusunda radikal tedbirler de uygulayan bir tarihsel blok oluşturmuştur.

Elzilen köylülere yönelik olarak büyük toprak sahiplerinin toplam arazi mülkiyetine sınır getirilmiş, sanayi sektöründe kamunun rolü ve sanayileşmeye öncülük etmesi sağlanmış ve Mısır ekonomisinin İngiltere'ye olan bağları törpülenmeye başlanmıştır. Nasirizm'deki sosyalizm vurgusu ise yerel elitler ve ordunun çıkarları da gözetilerek daha çok eski feodal aristokrasiye karşıtlık üzerinden anti-kapitalist ve dine yönelik eleştiriler törpülenerek daha çok Baasçı bir modelle Ordu bürokrasinin önderliğine biatı hedefleyen bir anlayıştır. Demokratik denetim veya işçilerin aşağıdan yukarı siyasi ve ekonomik karar alma süreçlerine katılımı ise pek özendirilmemiştir.

Nasırlı yıllar özellikle 1967 savaşındaki yenilginin ve kurulmak istenen devletçi ekonominin yönetici bürokratik elitin halka vaatleriyle çelişmesi sonrası krize girmiştir. 1970'li yıllar ayrıca tüm dünyada çevre Fordizmi de diyebileceğimiz ithal ikameciliğe dayalı iç pazarı koruyan müdahaleci ekonomileri de ithalatta döviz sıkıntısına sokmuştur. Mısır Hükûmeti de Nasser sonrası Enver Sedatlı yıllarda bu devletin müdahalesi ve korumasıyla iç tüketimi ve refahı görece artırmaya dayanan modelin krizinden kurtulmaya çalışacaktır. Bu yıllar Arap milliyetçiliğinin biraz daha geri plana atılıp Arap sosyalizminin ise iyice gözden düştüğü yıllardır (Üşenmez, 2016: 812).

Sedat, 1970 Kasımında başa geçtiği zaman ilk iş olarak sol, sosyalist hareketler ve partilerin hükümet üzerindeki etkilerini kısıtlayarak İslamcı, liberal ve muhafazakâr grupların serbestliklerini genişletmiştir. Bir başka önemli değişikliğin habercisi de Sovyet danışmanlarının Mısır ordusundan yavaş yavaş tasfiyesiydi. OPEC petrol krizi ve yükselen enerji fiyatları ithal ikameci modeli zora sokarken aynı zamanda Mısır'ın Körfez ülkelerine işçi göndermesinin de önünü açmıştır. Mısır, GSMH'nin %12'lerine varacak bu yurt dışı işçi havaleleri ekonominin dışı açıklığını artırmakla kalmamış, giden işçiler vasıtasıyla Körfez monarşilerinin selefi ve vahabi öğretileri de Mısır içinde daha rahat dolaşıma girmeye başlamıştır (Hinnebush, 1985: 442-464).

1975'lerden itibaren Sedat tarafından uygulamaya konulan infitah (açık kapı) politikası doğrultusunda kamunun piyasadaki ve üretimdeki payı azaltılıp özel sektör desteklenmeye başlanmış fakat ortaya çıkan yapı, liberal Batı ekonomilerinden çok Mısır Devleti ve bürokrasisinin çevresinde kümelenmiş bir grup iş adamının kamu ihale ve kararlarını kullanarak zenginleştiği bir tür nepotik kapitalizm olmuştur. Açık kapı politikası açılımı, 1973 Yom Kippur Savaşı sırasında elde edilen itibar kullanılarak Mısır elitinin eski ile âdeta bir hesaplaşmasıydı. Dış politikada yüzler ABD'ye dönecek ve İsrail karşıt söylem yumuşatılacaktı. Sadat'ın yeni ekonomik politikaları devletleştirmeleri ters çevirme, eğitim, sağlık gibi alanlarda kamu katkısını azaltma, piyasada rekabeti artırmak için iş gücünü koruyan yasaların esnekleştirilmesi ve Nasser dönemindeki anti-feodalizm ve ilerici vergilendirme sistemlerinden geri dönüşü kapsıyordu.

Yükselen enflasyonun olduğu ortamda, yukarıdaki politikalar Mısır'da fakir halk kesimlerini ve kamuda istihdam edilen sabit gelirli orta sınıfın refahını azaltmış ve bütün bunlara ilk tepki, 1977'de temel gıda maddelerine sübvansiyonların kaldırılması kararına karşı ortaya çıkan "ekmek" isyanları olmuştur (Beinin, 2001). İsyandar sonrası sübvansiyonlar geri gelse de gerek ABD dış yardımlarını sürekli hâle getiren anlaşmalar gerekse de Camp-David'de İsrail'le yapılan barış, ülkenin istikameti konusunda işaretlerdi. Fakat Mısır, Orta Doğu'daki hassas durum ve Arap dünyasındaki ağırlığı sebebiyle neo-liberal dünyaya entegrasyonda hep ikircikli bir tutum takınacak ve içerideki politik istikrar daima ekonomik liberalizasyona bir çerçeve çizecekti.

Bu görece daha serbest politik ortamda sol ve sendikalar bastırılırken muhafazakâr gruplar ve İslamcı Müslüman Kardeşler muhalefette güçlenmeye başlamışlardır. Batı ile yakınlaşma, İslamcı grupları çok partili ortamda avantajlı hâle getirirse de İsrail'le barış aynı zamanda İslamcı kesim için kabul edilemez bir politik manevraydı. Nitekim Sadat, 1981'de İslami Cihad tarafından suikastla öldürüldüğü zaman neo-liberalizm az gelişmiş dünyada baskın ideoloji olma yönünde yeni bir momentum kazanmıştır (Üşenmez&Duman, 2022: 79-118).

4. MÜBAREK ve NEOLİBERALİZME ENTEGRASYON

Mısır'da Mübarek dönemi, 1981'deki Sedat suikastı sonrası başlayıp olağanüstü hâl yasalarının etkili olduğu, muhalefet üstündeki gözetimi esnetmeyen ve orduya ülkenin ekonomik ve siyasi yönetiminde başat bir rol veren süreçtir. Bu dönem, daha önce belirtildiği gibi Batı'da da neo-liberalizmin sosyal refah devletine saldırısı, özelleştirmeler, sosyal harcamaların kısılması sendikasılaştırma, taşeronlaştırmanın yaygınlaştırılması ve ideolojik olarak insanların sosyo-ekonomik düzeni değiştirme kabiliyetinin sorgulandığı yıllara denk gelmektedir. Siyasi arenada da 1984'de Müslüman Kardeşler-Wafd ittifakı ile parlamenter muhalefet daha görünür olsa da Mübarekli yılların sonuna kadar egemen parti yüzde 85 ortalama ağırlıkla mecliste temsil edilmiştir. Bu ortam, parlamentoyu halkın ara sıra sıkıntılarını dile getirdiği rejim açısından pasif bir platforma dönüştürmüştür. Yüzde 8 seçim barajı ülkede küçük partileri ve marjinal siyasi yapıları dışlarken olağanüstü hâl yasası güvenlik güçlerine sadece şüpheye dayalı tutuklama yetkisi tanımıştır (Blaydes, 2010).

Ekonomi ve siyasi alanda esas güç merkezlerinin, bu dönemde ordu ve sivil bürokrasinin devlet işletmelerinden kaynaklı gücü ile orantılı olarak daha milliyetçi ve muhafazakâr kesimleri temsil eden bir fraksiyonla, *infitah* (açıklık) döneminden itibaren dış dünyayla ticaret sayesinde ve devlet destekli projelerle zenginleşen daha serbest piyasacı bir grup arasında paylaşıldığı söylenebilir.

Neo-liberal dönüşümün Mübarekli yıllarla hızlanmasına örnek verilecek olursa Sadat zamanında 1970'li yıllardan başlayarak Nasser zamanında el konulan veya devletleştirilen mülkler iadeye başlanmıştı. Burada devletin, anti-feodal ve rant karşıtı politikalarından vazgeçtiği görülebilir. Tarımın da ayrıca kapitalist piyasa ilişkilerine entegrasyonu için özel mülkiyetin kutsanması ve serbestleşmesi de bir dönüşümü simgeler (Mitchel, 1999:28-33).

Bu arada Nasır yönetiminin simgesi Arap Sosyalist Birliği de Ulusal Demokratik Partiye dönüşerek iktidar içindeki solu hatırlatan işaretlerden kurtulmuştu. Nasır'ın popüler Arap sosyalizmi ve milliyetçiliğinin ideolojik egemenliğine karşı da İslamcı muhalefet ve Müslüman Kardeşler'in sivil alandaki görünürlüğü artırılmıştı. Sadat zamanından itibaren uygulanan dışa açık ticaret ve serbest piyasacı politikalar gelir dağılımını adaletsizleştirirken sosyal refah hizmetlerinden çekilen devletin yarattığı boşluk, siyasal İslam ve onun sivil temsilcileri tarafından doldurulmaya başlanmıştı. Finans kesimi serbestleşirken buraya akan paraların ortaya çıkardığı İslami katılım bankacılığı da yukarıda bahsedilen muhalefetin İslamcı muhafazakârlık çevresinde örgütlenmesinde etken olmuştur. Fakat 1988 Rayyan Kardeşler skandalı bu katılımcı faizsiz bankacılık alanındaki yolsuzluğu deşifre ederek esas amacın sosyal hizmet değil tıpkı diğer neo-liberal bankalar gibi kârları artırmak olduğunu ortaya sermiştir (Roccu, 2013).

Ekonomide işsizlik ve gelir dağılımı, özelleştirilen kamu şirketlerinin piyasa hâkimiyeti azaldıkça daha da görünür olmuştur. Özel sektör, devlet tarafından teşvik edilip beslenirken yatırımlarını inşaat ve tüketime yönelik hafif sanayi gibi risksiz alanlara kaydırıyordu. Özel sektör üretkenliği, toplam GSMH içinde yüzde 10'lardaydı. Bu çarpık büyüme modeli dış ve iç borcu artırmış, sosyal refahı ise budamıştı (İkram, 2006; Ayyubi, 1995:344). 1989'daki genel resme bakılacak olursa bütçe açığı, GSMH'nin yüzde 15'ine, enflasyon yüzde 20'ye ulaşmış, dış borç ise 47 milyar dolardı. Genel nüfusun yüzde 20-25'i fakir sayılırken ekilebilir toprakların yüzde 70'i en zengin %20'nin elinde bulunuyordu (Dünya Bankası, 1993).

Bu konjonktürde 1991 Körfez Savaşı sonrası ABD ile başlayan yakınlaşma ve SSCB'nin yıkılışı devletin ekonomik rolünü azaltmada etkili olurken, kamu işletmeleri de daha hızlıca özel sektör mantığı ile üretime adapte olacaktı. ABD, dış borçların bir kısmını silerken ve IMF ile yapılan yapısal uyum anlaşması uyarınca kredi piyasası esnekleştirilirken faiz politikası serbestleştirilip devalüasyon yapılmıştır. Bu IMF programı, bütçe açığını azaltırken dolarizasyon oranı da tasarruflar da düşürülmüştür. 1997 Asya Krizi ile duraklasa da 2004 sonrası özelleştirme politikaları yeniden hızlandırılmıştır. Devlet bankalarının tüm mevduatlardaki payı %44'e inmiştir. Toprak sahipliği üzerindeki katı sınırlar esnetilip 1997 sonrası yeni düzenlemelerle yaklaşık 1 milyon küçük çiftçi kiralık topraklarını kaybetmiştir. Bu durum şehirlerdeki işsizliği dolaylı yoldan artırmıştır. 2000'lerin ortalarında %0.05 toprak sahibi, ekilebilir arazilerin %11'ine sahipti. Tesis edilen katma değer vergisi zaten eşitsiz olan Mısır'daki kent yaşamını ve işsizliğin sonuçlarını daha dramatik hâle getirmiştir (Roccu, 2013).

2004 sonrası finansal ve ticari serbestleşmenin ortaya çıkardığı ortamda öne çıkanlar ilk olarak Sadat zamanı İnfitah Projesi ile zenginleşen iş insanları ve Gamal Mübarek ve siyasi iktidara yakın iş çevreleriydi. İnfitah burjuvazisinden Osman Ahmed Osman, 1970'lerde konuttan sorumlu bakanlık yapmış emlak ve inşaat kralıydı. Baghdad ailesi ise *infitah* zamanı devlet teşvikleri ve liberalleşmeden yararlanarak TV ve elektronik montajı sektöründe yabancı iş birliklerine soyunmuştur. Daha sonra emlak sektörüne girerek lüks konut yapımında söz sahibi olmuşlardır. Sawiris ailesi ise kendi Orascom inşaat şirketini telekomünikasyon devi hâline getirip yurt dışı ortaklıkları ile Kuzey Afrika ve Orta Doğu'ya açılmıştır. Mahmoud ve Mansour aileleri ise yine inşaat ve turizm sektörlerinde parlayıp yurt dışı ortaklıklarla zincir mağazacılık ve ithal distribütörlüğünden milyarlar oluşturdular. Gamal Mübarek'e yakın Ahmed Ezz, çelik sektöründe devletteki ilişkilerini kullanarak tekel olurken Rashid Mohhamed Rashid, Unilever Kuzey Afrika ortaklığı ile en büyük özel bankalardan EPG Hermes'in sahipliğine ulaşmıştır. 2008'de bu siyasi ilintili ve destekli yedi ailenin toplam piyasa serveti toplam ekonomik değer içinde % 21.66'ya ulaşmıştır (Roccu, 2013; ElTarouty, 2016).

Bu *infitah* burjuvazisi ticaret ve sanayi bakanlığında yaptıkları liberalizasyon ve dışa açıklık savunusu ile politik gücünü de artırmaya başlamıştır. 2004 sonrası Gamal Mübarek'e yakın genç iş adamları NDP içine alınmıştır. Bütçe komitesi başkanlığına mecliste Ahmed Ezz getirilirken parlamentodaki toplam iş adamı sayısı 100'ü geçmiştir. Diğer önde gelen zenginler Mansour ve Megharaby Ulaştırma ve Turizm Bakanlığına getirilmişlerdir. Bu değişime karşı asker ve sivil bürokrasiden, General Tantawi başta olmak üzere çıkışlar gelmiştir. Youssef Boutros Ghalli, neo-liberal teknokrat olarak Maliye Bakanlığına atanmıştır. Tüm bu politik değişimlerin sonucu şudur ki 90'ların ortalarından itibaren kamucu sayılabilecek bürokratlar piyasa yanlılarıncaya gölgelenirken medya ve mecliste gerek tarım, toprak sahipliği gerekse de işçiler ve iş kanunları gibi konular özel sektör temsilcileri ve onların ağırlıkta olduğu sivil toplum kuruluşlarıncaya tartışılmaya başlanmıştır (Maher, 2011). Ülkede kurulan ekonomik araştırmalar forumu ERF, ECES gibi yapılar da ekonomi biliminin teknik bilgiye indirgenebileceği görüşünü toplumsallaştırmışlardır. Eşitsizlik ve gelirin yeniden dağılımı gibi konular güncel olmaktan çıkarılmıştır.

2002 NDP kongresi sonrası neo-liberal görüşü reformist, karşı çıkan argümanları da modası geçmiş ve statükocu olarak tanımlayan bu gruplar aslında halkın ekonomik ve siyasi gidişata müdahalelerini de zayıflatıyorlardı. Bu söylem anlamında da siyasi üstünlüğün Mübarek yanlısı özel sektör kliğine geçtiğini gösteriyordu. Örneğin Maliye Bakanlığı devlete olan borçları mahkemelere gitmeden uzlaşma yoluyla silerken özel sektörü kayırıyordu. 2005'te açlık sınırı altında yaşayan nüfus %19.6, fakirlik sınırı altında yaşayanlar ise toplamın %40'ydı. Orta sınıf refahı da aynı dönemde kayda değer bir gelişim göstermemiştir (Rocu: 2013). Gelişmelerin bilançosuna bakılırsa neo-liberal ideoloji, Arap milliyetçiliği ve Arap sosyalizminin retorik olarak yerini almada ve kendisini doğduğu sınıfın dışındaki sınıflara benimsetmede, onların rızasını alma işlevinde başarılı olamamıştır. Orta sınıflar, işçiler, köylülük gelirler manasında refah kaybı yaşarken pervasız zenginleşme üst sınıflar arası anlaşmazlıkları daha da yüzeye çıkarmıştır.

Neo-liberal hegemonya, eski Nasserist rejimin dayandığı kamucu temelleri aşındırıp küresel ekonomi ile bütünleşirken *infitah* burjuvazisi ile eski hegemon sivil-askerî bürokrasi arasındaki uyumsuzluk devletin toplumu kontrol etme gücünü de zaafa uğratmıştır. Bu yeni neo-liberal *infitah* burjuvazisi ise Mübarek yönetimi altında kendi sınıfının dar çıkarlarını aşan toplumsal bir proje ortaya çıkarmaktan çok, var olan kamu kaynaklarını kendi çıkarlarına yönlendirerek sık sık nepotizme başvurmuştur. 2010'daki adaylık söylentileri de üstte belirtilen devletteki yerleşik güçlü bürokratlarla yeni zengin sınıf arasındaki uçurumu derinleştirmiştir. Bu ahbap-çavuş ilişkilerine dayanan nepotist ağlarla örülüş başarısız hegemonya inşa süreci, 2007'den itibaren ortaya çıkan emtia fiyat artışları (küresel buğday fiyatları) ve 2008 sonrasındaki büyük finansal krizle iyice yara almıştır.

Tarım alanlarında gerek küçük çiftçiler aleyhine düzenlemelere artı olarak kamusal sübvansiyonların azaltılması ve fiyatların uluslararası pazara entegrasyonu toplam üretimi düşürürken talebi elastik olmayan buğday gibi gıdaların fiyatları da sosyal bir sorun hâline gelmiştir. Bunları 2008'de yabancı yatırımların çöküşü izlemiştir (Rocu, 2013). Ayrıca toplumsal olarak 2005'ten itibaren gerek 1981 Olağanüstü hâl yasasına karşı Kefaya Hareketi gerekse de tekstil sektöründe Delta işçilerinin hak ve sendika talepli eylemleri de bütün hoşnutsuzlukların yüzeye vurmasıydı.

5. 2011 TAHRİR İSYANI ve SONRASI

Bütün bu sosyal ve ekonomik çelişkiler bütününün içerisinde Mısır, Tunus'taki diktayı deviren gösterilerin de etkisiyle 25 Ocak 2011'de sokaklara çıkarak kendi diktatörlüklerinin sona ermesi için birleşmiştir. Devlet ve Mübarek arasındaki pazarlıklar, oyalamalar, orantısız şiddet görüntüleri sonrası nihayet Şubat 2011'de Mübarek görevi bıraktığını açıklamıştır. 30 yıllık diktatörlüğe son veren gösterilere Batı'da yansıtıldığının aksine Kahire'nin fakir kesimleri ve işçiler büyük oranda destek vermişlerdir. Alexandria, Mansoura, Damietta, Mahalla al-Kubra gibi işçi yoğunluklu endüstriyel merkezler isyanda başrol oynamışlardır. Süreç boyunca yaralanan 4500 kişiden yüzde 70'i kalifiye olmayan işçiydi (Alexander&Bassiouny, 2014:198). Şubat 2011 sonuna kadar 5000'e yakın grev ve gösteri endüstri üretimini sarsmıştır. SCAF (askerî komuta merkezi), Mübarek sonrası geçici hükümeti temsilen yönetime el koymuştur. Askerler, bu grevler konusunda işçileri ağır cezalar getirmekle tehdit etmiştir (Beinin, 2012: 7) Bu bağımsız, çoğu zaman kendiliğinden gelişen grev ve gösteriler işçileri, devlet destekli Mısır İşçi Sendikaları Birliğinden bağımsız örgütlere kaydırırken Mısır Bağımsız Sendikalar Federasyonu bu dönemde kurulmaya başlanmıştır. 2004 sonrası neo-liberal dönemde, özelleştirmelerle 40.000 işçi işini kaybetmiş, reel ücretler o tarihten bu yana enflasyonla gerilmiş ve genel işsizlik oranları artmıştır (El Naggat, 2009: 42). 2006-2011 arası hükümet karşıtı gösterilerde göze çarpan polis devleti baskısının ve sendikasılaştırma uygulamalarının özellikle işçi kökenli aktivistlerin birbirleriyle olan iletişimini kesmede ve dayanışmayı daraltmada rol oynadığı açıktır. Neo-liberal düzenin tasarladığı sosyal etkilerden yalıtılmış birey veya tüketici kültürünün etkisi dayanışmanın elzem olduğu durumlarda daha belirginleşiyordu.

Gamal Mübarek'in adaylık dayatması ve yıllardır bilinen geçim sıkıntısı, sosyal eşitsizlikler ve adaletsizlikler sonucu patlayan Tahrir İsyanı, ilk birkaç gününde iktidar partisinin baskı aygıtlarını felce uğratmış ve birçok üst düzey görevli makamlarını terk etmiştir. Bu noktada Tahrir merkezli gösterici ve devrimcilerin, taleplerini yeterince yerine getiremeyen ordu ile karşı karşıya gelmeleri kaçınılmazdı. Örneğin 8 Nisan'daki gösterilere müdahale eden askerî inzibatların göstericilerle yan yana gelen ordu mensuplarına da müdahalede bulunması dikkat çekiciydi. Bu potansiyel dayanışma durumunu idrak eden ordu, SCAF, göstericilerin baştan beri talepleri

arasında yer alan Mübarek'in iki oğlu ve yolsuzlukla suçlanan Ahmet Nazif'i tutuklayarak Tahrir isyancılarının adalete dair taleplerini karşılamaya çalışmıştır.

Müslüman Kardeşler ve ordu birlikteliği de bu noktada doğmuştur. Müslüman Kardeşler gerek ilk günlerden isyana destek vermemeleri gerekse de grev ve işçi eylemlerindeki çekimser tutumları ile daha muhafazakâr bir çizgiyi temsil ediyorlardı. Aynı anda Mısır askerî yönetimi de yeni siyasal partiler yasasını alelacele çıkartarak en örgütlü siyasi yapı olan Müslüman Kardeşler'i dolaylı olarak avantajlı kılmaya çalışmıştır. Süreçte orduya karşı yönelen halk gösterilerinde Masepero'da Kasım 2011'de 17 göstericinin öldürülmesi ve Tahrir Meydanı yakınlarında beş gün süren çatışmalar da ordunun gücünü ve kontrolü yitirmemek için şiddeti artırdığının kanıtıydı. Müslüman Kardeşler de bu olayı dış güçlerin tezgâhına bağlayarak ordunun sorumluluğunu arka plana itecekti (Muslim Brotherhood, 2011). Ocak 2012'de bu kargaşa, protestolar ve boykotlar altında gidilen meclis seçimlerinde Müslüman Kardeşler yüzde 37, Selefiler ise yüzde 27 oyla parlamentoda İslami bir çoğunluk oluşturdu. Tüm seçmenler bazında katılım yüzde 54'te kalırken Adalet ve Özgürlük Partisinin ordu ile iş birliği hem Müslüman Kardeşler'in kendi içinde hem de bütün toplumsal muhalefet içinde bölünmelere yol açmıştır (Sanyal, 2016: 446).

Seküler muhalif gruplarda ise en güçlü sol hareketlerden Demokratik Kurtuluş Hareketi'nin 1950'lerden bu yana ordu ve devletle kurduğu ikircikli bürokratik ilişkiler, ordu ve devletin anlamına dair onlarda da bir kafa karışıklığı yaratmıştır. Özellikle Sadat sonrası Taammu gibi ilerici sol olduğunu iddia eden yapılar Mübarek yönetimi ile iş birliği hâlinde sendikalarda ve bürokraside çeşitli görevler almışlardır. Bu da solu giderek kitlesel örgütlülüğünden ve halktan izole edip bürokrasiye sıkıştırmıştır (Marfleet, 2016: 119). Bu nedenle devrim sonrası bu ilk seçimlerde laik diyebileceğimiz muhalefet de yüzde 20'ler civarında oy alabilmiştir.

6. MÜSLÜMAN KARDEŞLER İKTİDARI

Mısır'da 20. yüzyılın ikinci yarısından beri aktif örgütlü olan ve neredeyse muhalefetin en örgütlü yapısı hâline gelen Müslüman Kardeşler iktidarı, sosyal adaletin sağlanması, gelir eşitsizliklerinin azaltılması, yolsuzluk ve adam kayırmacılığın son bulması gibi vaatlerle hükümet olmuştur. Fakat iş, bu vaatlerin pratiğe dökülmesine geldiği zaman Müslüman Kardeşler'in, büyük ölçekli sermaye karşısında daha orta boy kapitalistleri ve Körfez sermayesi ile sıkı ilişkileri olan grupları, Youssef Nada, Khairat al-Shatir gibi iş insanlarını öne çıkardığı görülmüştür. Diğer öne çıkanlar da süt ürünleri ve besicilik şirketleri sahibi Safwar Thabet ve fast food zincirleri sahibi Mo'men gruptur. İşte bu temelde şekillenen Müslüman Kardeşler Hükümeti'nin serbest piyasa ve bağlı mülkiyet ilişkileri konusunda neler yapabileceği soru işaretiydi. Çünkü son kırk yıldır neo-liberal politikalarla şekillenmiş ülkenin sosyal dokusunda ortaya çıkan eşitsizlikleri ve yolsuzluğu bu politikaları var eden ilişkiler ağına dokunmadan çözebilmek mümkün müydü?

Nitekim hareketin ilk potansiyel başkan adayı olarak ortaya atılan Al-Shatir, toplumda tepkilere yol açmıştır. Mısır'da Al-Shatir, Müslüman Kardeşler hareketinin kasesi olarak anılıyordu. Ocak 2012'de devrimin yıl dönümünde ordu ve hükümet protesto edilmiş, işçi gösterilerine ve sendikal hak mücadelesine sığınan bu muhalif tutum, nisan ve mayısa kadar 258 greve yol açmıştır (Beinin, 2012: 20). Buradaki en can alıcı konu, ordudan hiç farklı olmayacak şekilde hükümetin yeni sendika yasasını işçi ve bağımsız sendikal örgütlenmelere sormadan dayatma ile hazırlamasıydı. Bu yasa, eski devlet destekli Mısır Sendikalar Federasyonunu tekrar yetkili ve etkili hâle getirmekle suçlanmıştır. Bu kaotik ortamda Mayıs 2012'de yine mevcut statükonun en güçlülerini kayıracak bir şekilde yapılan başkanlık seçimlerinin ilk turu da yüzde 44 katılımı ile gerçekleşmiştir. Sonuçta Muhammed Mürsi yüzde 25.3, ordu destekli Ahmet Sahafiq yüzde 23.7 ve Arap Demokratik Nasserist Partisinden Hamdan Sabahi, yüzde 21.6 oy almıştır. Port Said, Alexendria ve Kahire gibi büyük şehirlerde solun adayı Sabahi önde çıkarken Mürsi ve Sahafiq kırsal kesimlerde aldıkları çoğunluk oylarıyla öne geçmişlerdir. 2. tur öncesinde ordu, Müslüman Kardeşler ile pazarlığa girişip eski olağanüstü hâl yasalarını geri getirmeye giriştiğinde yeni protestolar baş göstermiş ve halkın yüzde 52'sinin katıldığı oylamada Mörsi, oyların yüzde 51.7'si ile başkan seçilmiştir (Marfleet, 2016: 167).

Başbakanlığa eski Mübarekçi Hişam Qandil getirilip ordu lideri Mareşal Tantawi Savunma Bakanlığı koltuğunu almıştır. Süreçte Mörsi manevra alanını genişletmek ve ordu etkisini azaltmak için sivil otoriteye daha saygılı gözükerek ordu istihbarat servisinin başı General Abdel-Fettah, al Sisi'yi Savunma Bakanlığına atamıştır. Mörsi, IMF ve uluslararası finans kuruluşları ile görüşmek için Al-Shatir'i görevlendirmiştir. Bu planla Al-Shatir, ABD ve Türkiye'yi içeren ziyaretlerine başlamıştır. Al-Shatir'in en önemli argümanları arasında IMF ve yabancı finans merkezlerine, kendilerinin Türkiye'deki MÜSİAD gibi Mısır'ı dış yatırıma açmak amacıyla organize oldukları ifadesiydi. Türkiye'nin 2003-2010 arasındaki dönemi bir başarı örneği olarak lanse ediliyordu (Hansen, 2012). Bütün bunların yanında Mörsi'nin buğday ve petrol sübvansiyonları konusunda muğlak tavrı muhalefete güven vermiyordu. Devlet başkanı Mörsi'nin Kasım 2012 sonrası anayasal düzenin esas kaynağının şeriat olduğu saptaması ve kendisine olağanüstü yetkiler taşıyan bir kararname çıkartması muhalefetin tepkilerini iyice görünür kılmış ve başkanlık sarayı karşısındaki gösteriler muhaliflerin geniş katılımıyla başlamıştır (Marfleet, 2016:228).

Başkan Mürsi, IMF ile anlaşmaya vardığı; vergi artışları, sübvansiyonlarda indirim ve orduya verdiği olağanüstü yetkilerden bir gecede geri adım atmıştır. İşçi sendikalarında yapmaya çalıştığı üst düzey personel değişiklikleri ile de bu kişilerin yerine Müslüman Kardeşler'e yakın kişilerin atanacağı suçlamalarına muhatap olmuştur. Ortaya çıkan elektrik kesintileri ve petrol kıtlığı, fiyatları daha da artırıp tepkileri çekerken Mısır toplumunda ve Müslüman Kardeşler destekçilerinin içinde de kırılmalar derinleşmiştir. Mörsi Hükümeti'nin ve Müslüman Kardeşler'in Mübarek Mısır'ındaki sosyal adaletçi ve dayanışmacı yüzü kaybolmuş, kurulu düzeni Mübareksiz bir biçimde, bu sefer İslami kesimin önde gelenleri yararına örgütleyen yüzü öne çıkmıştır. 2013'ün ilk üç ayında işçi grevleri ve ekonomik odaklı gösteri sayısı 38172'i bulmuştur (Aboulerein, 2013).

Aynı vakitlerde sol ve seküler muhalefet içinde de ayrılıklar yaşanmaya başlanmıştır. Mürsi yönetimindeki Mısır'da, eski Nasırist sosyal refah devleti ve daha eşitlikçi, anti-empyralist politikalara özlem duyanlarla, Sabahi'nin parlamento içindeki uzlaşmacı ve reel politikçi ve çoğu zaman devlet bürokrasisi ile kolay uzlaşan politikaları çatışmaya başlamıştır. Ordu, bu ortamda merkezde yer alan politikacıları Müslüman Kardeşler'in radikalizmine karşı devletin bütünlüğünü korumaya davet etmiştir. O esnada başkan Mürsi'ye karşı erken seçim isteği ile imza kampanyası başlatan *Tamarut* (İsyan) Hareketi topladıkları imzalarla ilgi çekmeye başlamıştır. Daha sonra milyonlarca Sawaris'in Özgür Mısır Partisi'nden, devlet güvenlik örgütünün bürokratlarına kadar geniş bir yelpazenin, bu dilekçe ve imza kampanyasını Müslüman Kardeşler yönetimine olan öfkeyi devletin çıkarları doğrultusunda kanalize etmek için kullandığı ortaya çıkmıştır (Marfleet, 2016:185).

Bu süreçte Mürsi Hükümeti, muhaliflerin oluşturduğu ulusal kurtuluş cephesi ile erken seçimler konusunda anlaşamayıp *Tamarut* kampanyasındaki talepleri de reddedince, ordu, 30 Haziran-3 Temmuz 2013 sürecinde Mürsi'ye artık başkan olmadığı ultimatomeni vermiştir. Savunma bakanı el-Sisi, ordunun yönetime el koyduğunu açıklamıştır. Hemen ardından Al-Shatir, Mohammed Akef, Saad el-Katami gibi üst düzey Müslüman Kardeşler yöneticileri tutuklanmıştır. Rab'a Al-adawya ve Al-Nahda Meydanlarında Müslüman Kardeşler yanlılarına açılan ateş sonucunda binlerce ölüm gerçekleşmiştir. Muhalefet içinde Devrimci Sosyalistler darbeyi kınayan ilk grup olmuştur.

Bu tarihsel kırılmada başta belirtildiği gibi Mısırlı devrimciler, İskenderiye'de Devlet Gizli Servisi'nin arşivlerine el koymak üzereyken (Mısır yakın tarihinin en önemli suçlarını aydınlatılabilecekken) orada inisiyatifi orduya bırakarak rejim ile temel bir hesaplaşmaya girişme cesaretini gösterememişlerdir. İkinci tarihsel kırılmada, demokrasi ve çok partili yaşam deneyimi kısıtlı bir ülkede; Mürsi ve Müslüman Kardeşler'in kendi ajandalarını dayatarak düzen güçleriyle anlaşmalı bir şekilde İslami yönetimi sürdürme gayreti, bir erken seçim kararı ile daha yumuşak bir geçişle demokratik hayatın ömrünü uzatılabilecekken tam tersi yönde alınan kararlar ve inatçılık eski düzenin restorasyonuna yol vermiştir. Muhalefet partileri de darbeye karşı tutarlı bir demokrat çizgi izlemeyip anti-ihvancı bir tutumla ordu güçlerine destek verince ortaya eski Mübarek günlerini aratacak bir despot yönetim biçimi çıkacaktır.

7. SONUÇ: EL-SİSİ ve OTORİTER RESTORASYON

2013 Temmuz'u sonrası yönetime el koyan El-Sisi ve ordu üst yönetimi, Müslüman Kardeşler'i doğrudan terör örgütü olarak nitelendirerek, halkta geçmiş yıllarda biriken öfkeyi bu sözde ulusal kurtuluş mücadelesine kanalize etmeye çalışmıştır. Ordu'nun darbe yaparken en önemli motivasyonunun devletteki güç dengelerinin mevcut

durumunu ve ordunun bu denklemde kilit rolünü korumak olduğu söylenebilir. Ordu kurmayları Müslüman Kardeşler'in devleti İslamileştirmeye çalıştığını ve bunun bir varoluş tehdidi olduğunu da düşünüyordu (Koechler & Albrecht, 2019: 148-176). Sisi konuşmalarında, Mörsi'nin hedeflerinin ordu genelkurmayını, SCAF'ı, lağvetmek ve devletin ihvan hareketince ele geçirilmesi olduğunu belirtiyordu. Orduyu bütün bu kaosu çekip çevirecek tek unsur olarak gören General El-Sisi yükselirken, çeşitli unsurlar kendisini öne çıkarmıştır. İlk unsur, istihbarattan sorumlu bakan olmasıydı. Devlet güvenlik servisi sarsılırken yerini ordu istihbaratı almaya başlamıştır. İkinci olarak El-Sisi, uluslararası ortamda İhvan karşıtı Suudi Arabistan, BAE gibi ülkeleri ve Mısır'ın ABD için jeostratejik önemini kendi yararına kullanmıştır. Üçüncü olarak ise bakanlığı döneminde Müslüman Kardeşler'e bile güven veren İslami tonları olan bir söylem kullanmıştır. Mörsi, El-Sisi'yi değiştirmeye çalışsa da ordu üst yönetiminin tepkisi sert olmuştur. Ayrıca bir avantajı da El-Sisi'nin yüksek lisans tez konusunun Siyasal İslam ve Demokrasi üzerine olmasıydı (Koechler & Albrecht, 2019: 148-176).

Müslüman Kardeşler'in sarsıntılı ve görece başarısız yönetiminin hatalarına gelinirse bu süreçlerin başından beri belirtildiği gibi İslamcı politik yapılar, kapitalizm ve neo-liberal politikalarla temelde bir sorun yaşamıyordu. Mısır'ın son 30 yılına damgasını vuran bu politikalar silsilesini kendilerine yararlı yönleriyle kabul edip sonuçta ortaya çıkan gelir eşitsizliği, yoksulluğun artması, sendikaların tasfiyesi gibi unsurlara ise İslami tonlu kültürel bir eleştiri getiriyordu. Ayrıca yeni ve hızla politikleşmiş post-2011 Mısır toplumunun gerek ekonomik gerekse siyasi özgürlük taleplerine cevap verebilecek bir iktisadi ve sosyal programdan yoksundu. Örneğin Koptik Hristiyan grupların statüsü ve toplumsal yaşamdaki rolleri üzerine ayrıştırmayı azaltıcı politikalarla gitmeyip yönetimin İslamiliğini vurgulamışlardır. İşte o noktada El-Sisi ve ordu kendilerini Hristiyanların, kadınların ve entelektüellerin siyasal İslam'a karşı savaşçısı gibi lanse etmiştir. Son olarak da Suriye ve Libya'da çıkan iç savaşların ve o toplumların kaotik durumu, ordunun düzenin nihai koruyucusu olarak uyguladığı şiddete gerek ulusal gerek uluslararası tepkileri de azaltmıştır.

Burada hegemonya kavramı üzerinden açıklarsak, eski düzene (ordu-sivil bürokrasi ve sermayenin ulusal ve liberal fraksiyonlarına) karşı ayaklanan işçi, çiftçi, işsiz, beyaz yakalı gruplar neoliberal hegemonya ve onun pratik gücüne alternatif oluşturamadıklarından zamanla devrimde geri çekilmişler ve El-sisi önderliğinde eski ilişkiler otoriterlik düzeyi daha yüksek bir şekilde geri dönmüştür. Toplumsal formasyonlarda eğer yeni bir alternatif inşasıyla yola çıkanlar eski ilişkilerin sosyo-ekonomik gücünü, özellikle günlük insan ilişkisi ve pratiklerinde kıramazsa, zaten kurumsallaşmış ama yozlaşmış yapılar, ilk fırsatta özünde aynı fakat farklı biçimlerde o toplumda egemenlik sağlamak için geri döner. El-Sisi'nin ilk iş piyasa ilişkilerinin onarımından başlaması da bunun en dramatik örneği olmuştur.

El-Sisi yönetiminin neo-liberal piyasa ve düzeniyle ilişkisini en iyi açıklayan ise son 10 yıllık ekonomik gelişmelerdi. El-Sisi çoğunluğunu dış yardımlarla finanse ettiği büyük bütçe açıkları verirken kamu özel iş birliği çerçevesinde geliştirilen lüks sayılabilecek kamu yatırımları ve onlara harcanan paralar dikkat çekmiştir. Bunların başlıcaları olarak 58 milyar dolarlık Kahire'nin dışında yeni başkent inşası, 25 milyar dolarlık nükleer reaktör yapımı, 8 milyar dolarlık Süveyş kanalı genişletme projesi sayılabilir. Springboard, Sisi yönetiminin bu lüks, ihtisamlı devlet yatırımları ile sıradan halktan hayranlık ve meşruiyet devşirdiğini iddia etmiştir. Bunun temel sebebinin ise halktan rıza kotarılabilecek sivil iktisadi ve siyasi kurumların içinin boşaltılması olduğunu öne sürmüştür (Springboard, 2022).

Mısır'da eski düzenin çarpıklığının devamı, ekonomik istatistiklerde de kendini göstermiştir. Helwan çelik işletmelerinin kapatılması ile artan işsizliğin yanında 2019'dan bu yana reel anlamda kamu işçi ve memur kazançları reelde negatiftir. Yüksek genç işsizliği %25 ve üzeri artarken iş gücüne katılım da geçen 10 seneye göre azalmıştır. Tipik IMF kemer sıkma politikalarına benzer biçimde kamu sübvansiyonları eğitim, sağlık ve gıdada kısırlarken 2018'de fakirlik sınırı altında yaşayanlar toplam nüfusun %32.5'dir. Bütün bunların üzerine dış açık veren Mısır'da El-Sisi'nin isteği üzerine Mısır Varlık Fonu kurularak rejimin operasyonlarına bir tür örtülü destek sağlanmıştır (Springboard, 2022).

Seküler muhalefette özellikle sol siyasi akımlar ve sendikalar da Nasser zamanından beri devlete korporatist bir biçimde eklenmenin ve kendi bağımsız örgütlenmelerini oluşturamamanın cezasını neo-liberal yıllarda fazlasıyla çekmiştir. Tahrir Ayaklanması'nın başından itibaren yeni kurulacak toplumsal düzene ekonomi politik

anlamda bir alternatif geliştirememişlerdir. Neo-liberal yirmi yılın getirdiği toplumsal muhalefetin giderek kültürel açıdan muhafazakârlaşması ve sınıf bağlarından koparılmasıydı. Sonuçta kırılma anı geldiğinde geçmişin bıraktığı yıkım Mısırlı devrimci gruplarında kendilerine tutarlı bir program çistememesine yol açmış ve ordu ile iş birliğine sürüklenenler daha despotik bir rejimin kendini restore etmesine izin vermişlerdir.

Neoliberal düzenin Mısır'da son kırk yılda yol açtığı sosyo-ekonomik yıkımı Gramsci'ci bir perspektiften değerlendirecek, 1952 devrimi Sonrası Nasır ve Arap sosyalizminin oluşturduğu görece eşitlikçi ve kamucu politikalar, 1970'lerde Sedat sonrası Batı ile uyumlu bir şekilde, Anti-Sovyet, serbest piyasacı ve sermaye yanlısı bir yöne evrilmiştir. Mübarekle hız kazanan piyasacı politikalar giderek kamunun etkinliğini, sendikaların gücünü ve çiftçilerin üretim faaliyetlerini kısıtlayıp ülkeyi sermaye ve ordu bürokrasisi arasındaki çatışmalara mahkûm etmiştir. Gramsci'nin hegemonya anlayışı da burada 1980'ler sonrası ABD ve Batı tarafından az gelişmiş ülkelere IMF aracılığıyla dayatılan neoliberal sosyo-ekonomik reçetelerin aynı anda ulusal devleti kamu hizmetlerinden çekerken, küresel tartışmalarına giderek sınıf yerine etnik-dini ayrışmalara evrilmesini analiz etmektedir. Özellikle muhalif olarak yükselen İslamcı siyasi hareketler bu konjonktürün bir sonucudur. Makalede değinildiği gibi kimlik bazlı hareket eden muhalefet eski düzene karşı ikircikli bir tutum sergilemiştir. Özellikle Müslüman Kardeşlerin küresel kapitalizmle olan bağlantıları Devrim sırasındaki tereddütlerinin başlıca sebebidir. Gramscici teorinin haklılığı da, hegemonik olarak eski düzenin El-Sisi ile restorasyonun gösterdiği gibi, toplumsal analizlerde salt ekonomik veya politik açıklamaları aşan ve değişimi ulusal ve uluslararası boyuttaki bağlantılarla anlamaya çalışmasında yatmaktadır.

Bu makalede anlatılmak istenen de zaten neo-liberal siyasi ve iktisadi düzenlemelerin, halkın siyasi ve ekonomik süreçlere katılımını baskılayan önlemler ve iş kanunları ile halkı bizatihi atomize edip parçalayarak mücadele etme kapasitesini oldukça zayıflattığı gerçeğidir. Ücretlerin toplam ulusal gelirden aldıkları payların sürekli azaltılması, iş ve üretim organizasyonunun kişilerin geleceğini mütemadiyen belirsizlik içinde tutacak şekilde düzenlenmesi ve ekonomi biliminin bir sosyal bilim olmaktan çıkarılıp "rasyonel" kararlar alan teknokratların uzmanlık alanı hâline getirilmesi, bütün bunlar demokratik kurumlar ve değerler savunulmaya muhtaç olduğunda savunabilecek en büyük gücün de kolsuz kanatsız bırakılması anlamına gelmektedir. İşte neo-liberalizmin Mısır'da yaptığı en büyük tahribat da budur.

KAYNAKÇA

- Abul-Magd,Z.(2020) *Army,Business and Revolution in Egypt,in Why Did Egyptian Democratization Failed?* AmyHawtorne & Andrew Miller,POMED publication https://www.pomed.org/wp-content/uploads/2020/01/200128b_EgyptDemocracy.pdf
- Aboulenein, A. (2013) 'Labour strikes and protests double under Morsi', Daily News, 28 April, at: www.dailynewsegypt.com/2013/04/28/labour-strikes-andprotests-double-under-morsi/
- Al-Annani,K. (2021) Ten years Later: Reflections on Egypt's 2011 Uprising. Arab Center Wahington DC Policy Analysis <https://arabcenterdc.org/resource/ten-years-later-reflections-on-egypts-2011-uprising/>
- Alashwal,N. (2020) Egypt's Transition, in *Why Did Egyptian Democratization Failed?* AmyHawtorne & Andrew Miller,POMED publication https://www.pomed.org/wp-content/uploads/2020/01/200128b_EgyptDemocracy.pdf
- Alexander, A. and Bassiouny, M. (2014) *Bread, Freedom, Social Justice: Workers and the Egyptian Revolution* London: Zed Press.
- Amin,G. (2013) *Whatever Happened to the Egyptian Revolution?* Cairo: American University in Cairo Press.
- Ayubi, N. H. (1995), *Over-stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*. London: I.B. Tauris.
- Aziz,S. (2020) Egypt's Transition, in *Why Did Egyptian Democratization Failed?* AmyHawtorne & Andrew Miller,POMED publication https://www.pomed.org/wp-content/uploads/2020/01/200128b_EgyptDemocracy.pdf
- Beinin, J. (2001). *Workers and Peasants in the Modern Middle East*. The Contemporary Middle East). Cambridge: Cambridge University Press
- Beinin, J. (1998). *Egypt: society and economy, 1923–1952*. The Cambridge History of Egypt, 2, 309-333.

- Beinin, J. (2012) *The Rise of Egypt's Workers*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace).
- Blaydes, L. (2010). *Elections and distributive politics in Mubarak's Egypt*. London: Cambridge University Press .
- Cox, R.W. (1993). Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method. In S. Gill (Ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations* (pp.49-67). Cambridge: Cambridge University Press.
- El-Naggar, A. (2009) '*Economic policy: From state control to decay and corruption*', in R. El-Mahdi and P. Marfleet (eds), *Egypt – the Moment of Change* . London: Zed.
- El Tarouty, S. (2016). *Businessmen, clientelism and authoritarianism in Egypt*. New York: Springer.
- Fishere,E. (2020) *Egypt's transition*. in *Why Did Egyptian Democratization Failed?* AmyHawtorne & Andrew Miller,POMED publication
https://www.pomed.org/wp-content/uploads/2020/01/200128b_EgyptDemocracy.pdf
- Gramsci, A., & Hoare, Q. (1973). *Selections from the prison notebooks* (Vol. 294). London: Lawrence and Wishart.
- Hamid,S. (2020) *Egypt's transition*. in *Why Did Egyptian Democratization Failed?* AmyHawtorne & Andrew Miller,POMED publication https://www.pomed.org/wp-content/uploads/2020/01/200128b_EgyptDemocracy.pdf
- Hanna,M. (2020) *Egypt's transition*. in *Why Did Egyptian Democratization Failed?* AmyHawtorne & Andrew Miller,POMED publication https://www.pomed.org/wp-content/uploads/2020/01/200128b_EgyptDemocracy.pdf
- Hansen, S. (2012) '*The economic vision of Egypt's Muslim Brotherhood millionaires*', *Business Week*, 19 April.
- Hinnebusch, R.A. (1981). *Egypt under Sadat: Elites, Power Structure, and Political Change in a Post-Populist State*. *Social Problems*, 442-464. London: CambridgeUniversity Press.
- Hourani, A. (2013). *A history of the Arab peoples*: Updated edition. NewYork: Faber & Faber.
- Ikram, K. (2006), *The Egyptian Economy, 1952–2000: Performance, Policies, Issues*. London: Routledge.
- Khlebnikov,A. (2016) *Why did the 2011 Egyptian Revolution Fail*, *Central European Journal of International Studies*.Vol 10 no 3. Syf 88-117.
- Koehler, K and Holger Albrecht. (2019) '*Revolutions and the Military: Endgame Coups, Instability, and Prospects for Democracy*', *Armed Forces and Society* 47 (1), syf 148–176
- Kurtz, S. (2011) '*Is there an Arab spring?*', *National Review Online*, 21 March, at: www.nationalreview.com/corner/262618/there-arab-spring-stanley-kurtz
- Lengyel, P. (1974). *An Egyptian view of dependency and development*. *Studies in Comparative International Development*, 9(1), syf 121-125.
- Lewis, B. (2006) '*Freedom and justice in Islam*', *Imprimis* (September) 35 (9).
- Maher.S(2011) *Political economy of the Egyptian Uprising*.*Monthly review*, 63(6),s32.
- Marfleet, P. (2016). *Egypt: contested revolution*. London: Pluto Press.
- Milner, A. (2002 [1892]) *England in Egypt* (Piscataway, NJ: Gorgias Press).
- Mitchell, T. (1999). *Dreamland: The neo-liberalism of your desires*. *Middle East Report*, 210, 28-33.
- Muslim Brotherhood (2011) '*FJP 2011 Program on Social Justice*', *Ikhwanweb*, 4 December, at: www.ikhwanweb.com/article.php?id=29300
- Hoare, Q., & Nowell-Smith, G. (2005). *Selections from prison notebooks*. New York: Lawrence & Wishart. 216-276.
- Roccu,P.(2013). *The Political Economy of the Egyptian Revolution: Mubarak, Economic Reforms and Failed Hegemony*. London: Palgrave
- Sanyal, P. (2016). *Parliamentary elections in Egypt, 2015*. *Contemporary Review of the Middle East*, 3(4), 445-454.
- Seth, R. (1966) *Russell Pasha*. London: William Kimber.
- Springboard,R. (2022) *Follow the Money to the Truth about Al-Sisi's Egypt*,Pomed https://pomed.org/wp-content/uploads/2022/01/2022_01_Final_SpringborgSnapshot.pdf

Üşenmez,Ö.(2016) Arab Socialism. In Z. Cope & I. Ness (Eds.). The Palgrave encyclopedia of imperialism and anti-imperialism. (pp. 812-817). London: Palgrave Macmillan.

Üşenmez,Ö, Levent Duman (2022) Egypt: Persisting Authoritarianism and Arab Spring in (eds) Ertuğrul Cevheri ve Levent Duman, Persisting Authoritarianism in the Arab World : Internal and External Dimensions. (pp 79-118) Ankara: Nobel Yayınları.

World Bank (1993), Arab Republic of Egypt – An Agricultural Strategy for the 1990s, Washington, DC: World bank

Yetiş, M. (2015) *Hegemonya*. içinde (Gökhan A,Atilla A,ed) Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler arası ilişkiler (pp. 87-99). İstanbul: Yordam Yayınları.

Zubaida, S. (2009). *Islam, the people and the state: Political ideas and Movements in the Middle east, London : I. B Tauris.*

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).

3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).